Pléh Csaba

Sartre érzelemfenomenológiája és a többtényezős érzelemelméletek

Előadásomban azt szeretném megmutatni, hogy a 20. század közepén megfogalmazódott fenomenológiai érzelemfelfogás és a 20. század második felében uralkodóvá vált kéttényezős pszichofiziológiai érzelemelméletek között sajátos párhuzam van. Sartre felfogása és a 20. századi neurobiológiai érzelemértelmezést sajátos szociálpszichológiai ízzel megtermékenyítő Schachter és Singer-féle kéttényezős érzelemelmélet közös mozzanata, hogy mindkettő az érzelem hitelességét a vegetatív aktivációs mintázatban, az érzelem érzelem-voltának kitüntetett mozzanatát pedig az értelmezésben keresi. A kísérleti pszichológus természetesen más evidenciákat használ fel, nemcsak azért, mert két-három évtizeddel később fogalmazza meg elméletét, hanem azért is, mert számára az operacionalizálhatóság az alapvető kritérium, míg Sartre számára az élmény elkülönítő érvényű fenomenológiai leírása. Mégis jogos párhuzamot látnunk a kettő között. A *test nyújtotta hitelesség* és *a kontextusnak tulajdonított értelmezési szerep* adja a két felfogás párhuzamba állításának alapját.

Sartre fenomenológiai pszichológiája

Köztudott, hogy a 30-as évek második felében Sartre egy nagy vállalkozásba szeretett volna fogni, amely a korabeli érzéketlennek és súlytalannak tartott „pozitivista" pszichológiát egy fenomenológiai pszichológiával váltja fel. (Lásd pl. Sylvie Le Bon *Bevezetését*, Sartre, 1996.) Erről született is egy hosszú, 1000 oldal feletti kézirata, amely a hagyatékban megtalálható (Cohen-Solal, 2001). Ugyanakkor ténylegesen publikált műként négy munka mutatja meg, mit is gondol Sartre a fenomenológiai pszichológiáról. Az egyik a képzeletről szóló két könyve *(L'imaginaire és L'imagination)*, a másik a nevezetes *Az ego transzcendenciája* (magyarul Sartre, 1996), mely a Husserl-értelmezés következményeit vonja le az Én értelmezésére. Végül az *Érzelemelmélet vázlata* (Sartre, 1939). Filológiailag pontosítva ez az érzelemelmélet az a munka, mely a filozófiai-pszichológiai vállalkozás részlete (Hayman, 1987), a másik három csak mutatja ezt az attitűdöt.

Talán nem vagyunk túl merészek, ha azt állítjuk, hogy egyáltalán nem véletlen, hogy Sartre ezeket a fejezeteket publikálja. Mind a képzeletről, mind az érzelemről szóló munkára jellemző, mint már Fehér M. (1980) elemzése is rámutatott a magyar szakirodalomban, hogy a legeluzívabbnak tartott s a legnehezebben lehorgonyozható lelki jelenségekkel, a képzelettel és az érzelemmel foglalkozik. Ez korántsem véletlen. Érzésem szerint Sartre számára a magába zárt ember tudatának elemzése a kulcsmozzanat a pozitivista pszichológiával szemben. Figyelemre méltó, hogy az aktivista Sartre-ot előtérbe állító amerikai életrajzíró, Hayman (1987) számára Sartre egyenesen azért ír a képzeletről s az érzelemről, mert lenézi ezeket a lelki jelenségeket és a bensőséges embert. Szerintem ez félreértelmezés. A fiatal Sartre számára éppen a sajátos bensőség volt a fontos, mely megkérdőjelezi az értelmező tudat nélküli embert. A sokkal szárazabb és természettudományosabb beágyazottságú fenomenológiai pszichológiát kidolgozó Merleau-Ponty, M. (1942, 1945) viszont a viselkedés és az észlelés elméletéről fogalmazza meg munkáit, Sartre-hoz hasonlóan az alaklélektanos kísérleti pszichológiára építve. Ezek olyan mozzanatok, amelyek a kor kísérleti pszichológiájában, az alaklélektanban és a behaviorizmusban közvetlen, operacionalizált lehorgonyzást kapnak, és a fenomenológia az ezeken való túlhaladást emeli ki.

Sartre-nál viszont a kiinduló mozzanat a legeluzívabb, a legnehezebben megfogható dolgokra való támaszkodás. Attitűdjének fő forrásai nagyon tanulságosak. Alapvető kiindulópontjait mindenütt Husserl adja, színezve egy kis Heidegger-olvasmánnyal. Kimarad belőle két fontos mozzanat, amelyeket a mai hermeneutikai és fenomenológiai pszichológiai értelmezésekben előtérbe állítanánk, a sajátos francia hagyomány. Bergson intuitívizmusa igen távol áll Sartre-tól. Ez egyféle korosztályváltásként értelmezhető, hiszen az, amit mai szemmel a 19. század végén Bergson (1896) az emlékezetről ír, az emlékek *(souvenir)* és az emléknyomok *(memoirs)* megkülönböztetésével, ahol a megkülönböztetés lényegében nyersanyag és interpretáció megkülönböztetése lesz, igencsak hasonlít ahhoz a típusú fenomenológiához, amelyet Sartre is képvisel, mint Caeymaex (2005) is észreveszi, két nemzedékkel a művek megjelenése után. A másik hiányzó mozzanat történeti. Sartre-nak igazából nem is lett volna módja megismerkedni, hacsak nem végez forráskutatást Husserl forrásairól, Brentano (1982, 1995) részletes fenomenológiai pszichológiájával, amely a valamire való vonatkozást, az intencionalitást állítja a lelki élet középpontjába. Természetesen *A pszichológia empirikus alapon* (Brentano, 1874) című munkája már olvasható volt, szemben számos posztumusz kiadott, illetve ma népszerűvé vált munkájával (Brentano, 1911, 1994). Ugyanakkor mindez az 1930-as években csak az igazán kifinomult pszichológiatörténészek jelenségtanában él.

Az érzelmek értelmezése Sartre fenomenológiai pszichológiájában

Sartre számára az érzelmeket illetően a fenomenológiai pszichológia célja *az érzelem jelentésének* feltárása. Kiinduló érvelése a hagyományos neurobiológiai redukcionizmus kritikája. „Ne vesszünk el eleve a fiziológiai tények tanulmányozásában, hiszen önmagukban és elszigetelten véve, éppenséggel szinte semmit sem jelentenek" (Sartre, 1976, 38. itt és a továbbiakban Nagy Géza fordítása). E fenomenológiai hozzáállás számára a testi jelenség önmagában értelmetlen és jelentéstelen, pszichológiai értelemben nincsen. „Az emóció, mint testi jelenség nem létezik, hiszen egy test nem lehet megindult" (40.). Nincs jelentése, mint az idézetben a *megindult* kifejezésnek, de struktúrája sincsen a fiziológiai perturbációknak. „Vajon egy fiziológiai zavar magyarázatot adhatna-e az emóció szervezett jellegére?" (4.)

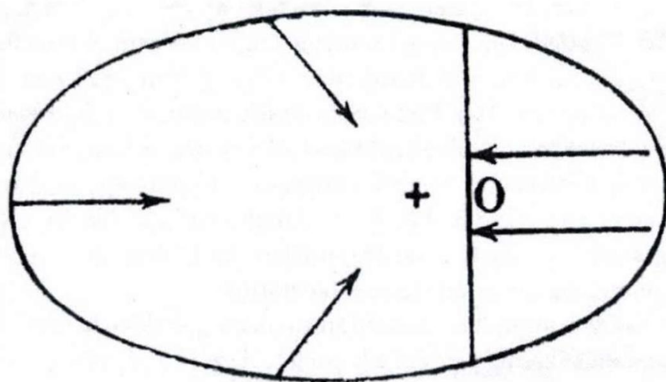
Sartre szerint az érzelmet a „helyzetben", a későbbi Sartre munkásságában egy könyv címadó kifejezésével élve, a *Situations* világában értelmezett ember kontextusában kell értelmeznünk. Itt a fenomenológia mellett a kor kétségkívül fenomenologikus ihletésű alaklélektani pszichológiájára támaszkodik. Az érzelem jelentéstani lényege a világgal való sajátos kapcsolat. „Ez a kapcsolat... szervezett és leírható struktúra" (43.). Az egyes érzelmi formák egy sajátos világértelmezést takarnak. Az érzelmek elemzése azt mutatja, hogy az érzelmek esetén egy sajátos világértelmezés-változás van. A harag vagy düh esetében *„egy forma megszűnik, s egy másik forma alakul ki"* (54.). Brentanóra emlékeztető, de hangsúlyozom, Brentano-olvasástól nem befolyásolt elemzéseket ad arra nézve, hogy a sokak által csak pszichológiai perturbációnak tekintett érzelem valójában egy sajátos világértelmezés. „Az emocionális tudat először a világ*nak* a tudata. Aki fél, valami*től* fél" (64.) – hangzanak a sokban Brentanóra emlékeztető tézisek. Mindig akkor élünk át valódi érzelmet, ha azt valamire vonatkoztatjuk.

Itt Sartre az érzelemkutatás vezető irányának megfelelően javarészt negatív érzelmekkel foglalkozik, míg például a képzeletről szóló könyvében a szerelemmel és a pozitív érzelmekkel, mondhatnánk ironikusan. Sőt, a képzeletről szóló könyvében (Sartre, 1940) állandóan ott látjuk a Le Havre-ból Párizsba ingázó fiatal Sartre szerelmének tárgyát, Simone de Beauvoirt is.

Sartre értelmezésében az érzelem valójában egy sajátos változás a világfelfogásban. Amikor erős érzelmeket élünk át, ma azt mondanánk, hogy fázisos érzelmeket, mint amilyen a Sartre által elemzett düh és a harag, akkor az interpretáló szubjektum, az Én helyzetében történik valamilyen változás annak függvényében, hogy kapcsolata a világgal valamilyen válságba kerül. „Mi magunk helyezkedünk a teljes *inferioritás* állapotába" (52.). Sartre itt, mint azt korabeli kritikusai is észreveszik, folytatja azt az egyik karteziánus értelmezést, amelyet majd a 20.

század végén Damasio (1996) is előtérbe helyez. E szerint az érzelem valójában egy alacsonyabb üzemmódra való áttérés. Az érzelem ugyanakkor a világ átformálása – mondja Sartre. Élményvilágunkban „a bennünket körülvevő világ úgy jelenik meg, mint amelyet szigorúan megszabott, szűk ösvények barázdálnak, és ezek egy-egy meghatározott... célhoz vezetnek". A célhoz vezető úton azonban – mindez természetesen a negatív érzelmek értelmezéséhez fontos – minden út el van zárva, és akkor a helyzetet megpróbáljuk úgy megélni, „mintha a dolgoknak a lehetőségeinkhez való viszonyát nem determinista folyamatok szabályoznák, hanem a mágia" (67.). Az érzelem sajátos mágikus átalakítása az Én és a világ viszonyának. A különböző érzelmek „mindnyájan egy mágikus világot alkotnak, amihez testünket használjuk fel a bájolás eszközeként" (75.). Hayman (1987) nem minden irónia nélkül írja, hogy bár Sartre nem említi a maszturbációt, ennek a mágikus átalakításnak ez a modellje.

Az 1. ábra mutatja Sartre könyvének egyetlen ábráját, az alaklélektanos Kurt Lewin (magyarul 1974) tanítványa, Tamara Dembo és mások munkáiból, az ösvény és a célra tartó viselkedés elé kerülő akadályok szerepéről az érzelmek keletkezésében.

1. ábra: Sartre példája az akadályok szerepéről az érzelmek keletkezésében

Miután Sartre elhelyezi az érzelmet, mint a meghaladhatatlan akadályok mágikus átvarázsolását, mint az Én és a külvilág közötti viszony lehetséges új értelmezését, visszatér a fiziológiához. Számára ugyanis fontos, hogy a valódi érzelmek, szemben a megjátszott érzelmekkel, sajátos hittel járnak együtt. A fenomenológus Sartre a képzeletről szóló könyvében is sokat játszadozik kísérletszerűen azzal, hogy mi is a különbség a valós ember elképzelt megjelenítése és a nem valós ember valóságos, illetve elképzelt megjelenítése között. Mi a különbség a között,

amikor a színpadon utánoz valakit Maurice Chevalier, és a között, amikor én elképzelem, illetve visszaidézem azt, amikor Maurice Chevalier valakit utánoz, illetve azt, amint valaki utánozza Maurice Chevalier-t, amint valakit utánoz. A sokféle intencionális viszony, a valósággal kapcsolatos attitűdjeink sokféleségét tükrözi – ez az, amit Sartre hitnek nevez. Visszatérve az érzelmekhez, az érzelmeknél is alapvető ez a hit. „Az igazi emóció a hittel jár együtt. A tárgyra intencionált minőségeket, igazakként ragadom meg", vagyis magát a tárgyat élem meg mint félelemkeltőt vagy mint vonzót. Ebben a hitállapotban játszanak kulcsszerepet a testi folyamatok. „A tiszta fiziológiai jelenségek hitjelenségek, s az emóció komolyságát reprezentálják" (75.). Az emóció egy bizonyos állapotban lévő test magatartása. „E zaklatottság nélkül a viselkedés tiszta jelentés, affektív séma lenne". Az érzelmekkel – az előbb emlegetett mágikus mozzanatoknak megfelelően – állandóan átalakítjuk a világot. „A tudat nem korlátozódik arra, hogy affektív jelentéseket vetítsen rá a környező világra. Átéli azt az új világot, amelyet konstituál" (78–79.).

Sartre korabeli és mai fenomenológiai visszhangja

Sartre könyvének 1948-ban, a háborús körülményekhez képest hamarosan megjelent egy amerikai kiadása. Ezt alaposan elemezte a magyar származású amerikai pszichoanalitikus, David Rapaport (1949). A Budapesten Harkai Schiller Pál mellett e téren igen jól iskolázott Rapaport észreveszi és elismeri Sartre könyvének alaklélektani ihletését. Ugyanakkor érthetően elutasítja a könyv egyik mellékvágányát, a pszichoanalízis bírálatát. Sartre szerint a pszichoanalízis azért bírálandó, mert egy előre megírt forgatókönyvet hirdet, és nem veszi észre a mágikus átalakítás jelentőségét. Ugyanakkor adjunk méltányos értékelést Sartre-nak, aki azt is hangsúlyozza, hogy a pszichoanalízis volt az első, amelyik észrevette az érzelmek szemiotikai szerepét. Sartre kiindulópontja ugyanis az érzelmek elemzésében, miközben az ihlet nyilvánvaló forrására, Saussure-re sosem utal, a *signifiant* és *signifié* megkülönböztetése. Azt mondja, hogy az érzelmek mindig valami magukon túl lévőre utalnak. Ebben az utaláskoncepcióban Freudnak és követőinek igen nagy szerepük volt.

Rapaport bírálata kiemeli, hogy Sartre számára, bármennyit is beszéljen a pszichoanalízisről, az érzelem alapvetőn tudatjelenség, s ebben a karteziánus elveket követi. Fell (1965) monográfiája hasonlóan, de pozitív értelemben mutatja meg Sartre fenomenológiájának karteziánus szellemét.

A filozófiai pszichológia hagyományában Hall (1976) munkája egy nemzedékkel később a fenomenológiai hagyományba illesztve elemzi Sartre érzelemfelfogását. Úgy rekonstruálja Sartre gondolatmenetét, hogy az érzelmek a Sartre által

elismert alacsonyabb szintre való visszacsúszást, a tárgy-tudat distinkció eltűnését jelentenék. Ezzel, mondja Hall, Sartre túlságosan lenézi az érzelmeket, alacsonyabb tudatszinteket kapcsol hozzájuk, és miközben a düh és harag elemzésében világosan látja azok konstruktív szerepét új viselkedési utak megtalálásában, nem látja a pozitív érzelmek átalakító szerepét.

Hasonló gondolatmenetet követve Cogan (1995) részletesen értelmezi a mágikus átalakítás kérdését. A mágikus átalakítással Sartre valójában az érzelmeket a valós megközelítésből való kilépés lehetséges útjaként kezeli. Valódi keletkezéselméleteket nem tud adni az érzelmekről, csak azt mutatja meg, hogy hogyan is épülnek fel jelentéstanilag az érzelmek a hit, a helyzetértelmezés és a testi hitel együttesében.

A pszichológiai érzelemelméletek típusai

Sartre mai párhuzamainak kereséséhez érdemes megnéznünk, hogy egyáltalán a modern pszichológia 19. századi kezdeteitől milyen típusú felfogásokat hirdet a test, az átélt élmény, a viselkedés és a kiváltó tárgy viszonyáról, az érzelmeket tekintve. A legtöbb felfogás a 2. ábrán látható képet tükrözi.

2. ábra: Az érzelemelméletek bensőséges típusa

Eszerint a központi mozzanat az átélt érzelem lenne, aminek vannak testi kísérőjelenségei az egyik oldalon (szájszáradás, szívdobogás, pihegés) és kifejező mozgások a másik oldalon (mosoly, szemöldökráncolás, gesztikulálás és hasonlók). A magyar hétköznapi pszichológia szemantikája is kifejezi itt, hogy a központi mozzanat maga az átélt, szubjektív első személy számára hozzáférhető érzelem, amelyet a másik két jelenségsor csak kísér, illetve kifejez. Ebből az egész képből persze kimarad a kiváltó helyzet. A 3. ábra mutatja, hogyan válnak komplexebbé ezek a felfogások.

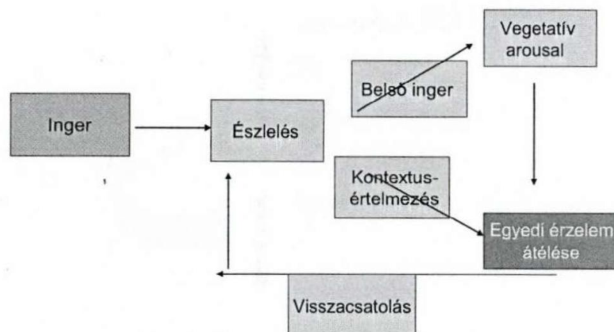
3. ábra: A visszajelzést feltételező érzelemelméletek

Ezekben a felfogásokban a kifejező mozgások nem is biztos, hogy kifejezőek. Lehet, hogy az érzelmek eredendően szociális jelenségek, és eredendően mások számára léteznek, illetve a másik esetben az érzelmek valójában a fenyegető helyzetek által kiváltott sajátos testi adaptációt lehetővé tevő folyamatok szubjektív kísérői. Az elsődleges jelenség a szívritmus, a bőrvezetés és a légzés megváltozása, és ehhez képest másodlagos, a viselkedés viszonylagos folytonosságának biztosítója lenne az érzelem. A modern pszichológia 100 éve alatt számos alternatív elmélet fogalmazódott meg a négy komponens viszonyát illetően. Az 1. táblázat foglalja össze ezeket az alternatív elméleteket.

Kiváltó	Elsődleges reakció	Másodlagos reakció	Képviselők
Biol. inger	Veget. arousal	Érzelem	James–Lange
Biol. inger	Érzelem	Veget. arousal	Cannon–Bard
Szoc. esemény	Arousal	Következtetés-Érzelem	Schachter–Singer

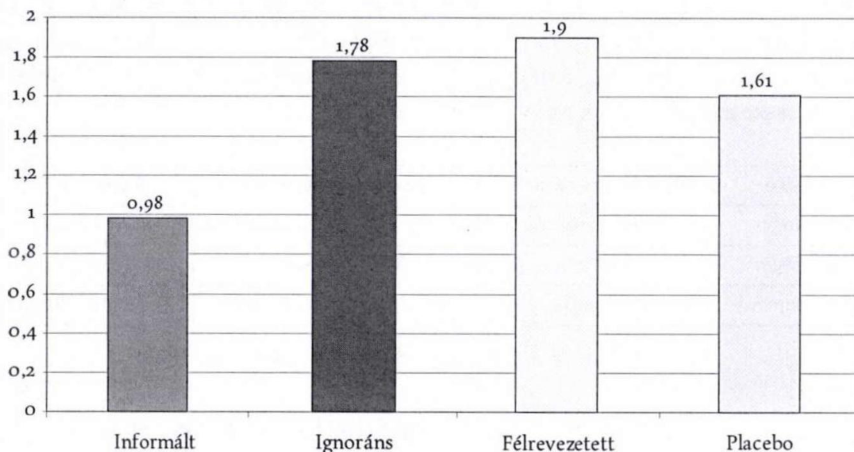
1. táblázat: Az érzelmek alternatív elméletei

Az 50-es évek végén az amerikai Stanley Schachter és Jerome Singer (1962) – Schachter mint szociálpszichológus (!) – fogalmazott meg egy olyan, kísérletileg is alátámasztott elméletet, amely sajátos szintézist kísérelt meg James–Lange és Cannon–Bard elmélete között. Mindkét kiinduló elmélet azt képviseli, hogy a biológiailag releváns eseményekre van egy elsődleges reakció. James és Lange szerint a viselkedéses, illetve a vegetatív reakció, Cannon és Bard szerint viszont a központi reakció az átélés. Schachter elmélete a 4. ábrának megfelelően komplexebb viszonyokat képzel el.

4. ábra: Schachter és Singer kéttényezős elmélete

A szociális és biológiai releváns ingerek belső ingerekké váló vegetatív izgalmat váltanak ki. Ezt az izgalmat azonban kognitívan értelmezzük. Megpróbáljuk megtalálni, hogy milyen kontextus váltotta ki ezt az izgalmat. Például, hogy milyen csúnyán néztek ránk, vagy szidtak bennünket, vagy az, hogy tetszett ez a szép mosolygós nő és így tovább. Az érzelem átélése ennek az értelmezésnek a következtében jön létre.

5. ábra: A boldogság- (jókedély-) skála különböző beavatkozásoknál, amikor az értelmezést segítő ügynök vidám

Schachter és Singer nevezetes kísérletükben többdimenziós eljárást használtak. A személyek egyik felének adrenalint, a másiknak placebót adtak be – ez volt az egyik dimenzió. A másik dimenzió az volt, hogy a személyek egyik felét tájékoztatták arról, hogy milyen vegetatív hatásai vannak az adrenalinnak, a másik felét

viszont nem tájékoztatták. Az adrenalininjekció után, az érzékelés-lélektaninak hitt kísérletben húsz perc várakozási időt iktattak be. Ennek során hol viccelődő, hol dühítő beavatott kísérleti személyek teremtettek sajátos társas érzelmi kontextust. A vizsgálat minket érdeklő legfontosabb eredményei szerint, amint az 5. ábra mutatja, a kontextus alapvetően befolyásolja az értelmezést.

Érdekes és fontos, hogy a félrevezetett és a placebo csoportnál is fellelhető ugyanez a hatás. Ezt csak azzal tudjuk magyarázni, hogy feltehetően már magának a kontextusnak a hatására is végbement a vegetatív változás. Schachter és Singer elmélete számos biológiai értelmezést is eredményezett, de számos szociálpszichológiait is. Dutton és Aron (1974) híres kísérletében egy nagyon veszélyes híd van a főszerepben, amit a 6. ábra mutat:

6. ábra: A Dutton és Aron kísérletében használt függőhíd

A hídon átmenő férfi kísérleti személyeket a híd végén egy nő várta. A nő mindenféle kérdőíveket töltetett ki velük, ugyanakkor megadta a telefonszámát. Kiderült, hogy ha a veszélyes hídnál várja őket a fiatal lány, akkor a személyek sokkal vonzóbbnak látják őt. Ezt onnan tudjuk, hogy számos szexuális képzetről számolnak be, és 50 százalékuk ténylegesen fel is hívja az asszisztenst. Vagyis a híd, mint biológiailag releváns ingerhelyzet, kiváltott egyfajta vegetatív izgalmat.

Ezt a vegetatív izgalmat lehetőségünk volt úgy értelmezni, hogy azért vagyunk izgatottak, mert ott van a csinos lány, és ezért vonzalmat éltünk át.

Mi köze is van a két felfogásnak egymáshoz?

Mit is látunk ebből a neurobiológiai, illetve szociálpszichológiai és a fenomenológiai kéttényezős elméletek viszonyáról? Mindkét esetben arról van szó, hogy az érzelmek hitelességét a test zavart izgalma adja meg. Az érzelmek átélt élményét viszont, a zavarnak nyújtott értelmezést, a kontextus értelmezése, amelyet Sartrenál az alaklélektani helyzetelemzés ad meg, a pszichológusoknál viszont – és ebben tér el a két elmélet – a sajátos interperszonális manipuláció. A pszichológusok számára a kontextus nem egyszerűen egy fizikai akadály vagy fenyegetés, mint Sartre és az alaklélektanosok példáiban, hanem egy társas emberi helyzet. Mindkét esetben azonban arról van szó, hogy az érzelem sajátos emberi harc a helyzeteknek adott értelmezések és a saját izgalmunknak adott értelmezések között. A sokak által elmarasztalt sartre-i felfogásban ezt az értelmezést a tudat végzi. A modern pszichológia ezen a ponton nem fordul feltétlenül a tudat segítségéhez, hanem sokkal elemibb helyzetértelmező rutinokat léptet be. Ahhoz, hogy érzelmeinket valódinak tartsuk, egyszerre kell testünknek átélnie bizonyos izgalmakat és tudnunk, értelmeznünk, hogy miért is jöttek ezek létre.

Irodalom

Bergson, H. (1896): *Matière et mémoire.* Paris: Alcan.

Brentano, F. (1874): *Psychologie vom empirischen Standpunkt.* Leipzig: Meiner.

Brentano, F. (1911, 1994): *Az erkölcsi ismerete eredete.* Budapest: Kossuth.

Brentano, F. (1982): *Deskriptive Psychologie.* Hamburg: Meiner.

Brentano, F. (1995): *Descriptive psychology.* London: Routledge.

Caeymaex, F. (2005): *Sartre, Merleau-Ponty, Bergson: les phénoménologies existentialistes et leur héritage bergsonien.* Hildesheim: Olms Verlag. *Europaea memoria, Studien und Texte zur Geschichte der europäischen Ideen.*

Cogan, J. M. (1995): „Emotion and Sartre's Two Worlds", in: *Journal of Phenomenological Psychology 26,* 21–34.

Cohen-Solal, Annie (2001): *Sartre 1905–1980.* Budapest: Európa Könyvkiadó, 2001.

Damasio, A. (1996): *Descartes tévedése – Érzelem, értelem és az emberi agy.* Budapest: Aduprint Kiadó.

Dempsey, P. (1950): *The psychology of Sartre.* Oxford: Cork University Press.

Dutton, D. G. és Aron, A. P. (1974): „Some evidence for heightened sexual attraction under conditions of high anxiety", in: *Journal of Personality and Social Psychology 30,* 510–517.

Fehér M. István (1980): *Jean-Paul Sartre*. Budapest: Kossuth.

Fell, J. (1965): *Emotion in the Thought of Sartre*. London: Columbia University Press.

Hayman, R. (1987): *Sartre. A biography*. New York: Carol Graf.

Merleau-Ponty, M. (1942): *La structure du comportement*. Paris: Presses Universitaires de France.

Merleau-Ponty, M. (1945): *La phénoménologie de la perception*. Paris: Presses Universitaires de France.

Rapaport, D. (1949): „The Emotions. Outline of a Theory: By Jean-Paul *Sartre*", in: *Psychoanal Qauterly 18*, 390–392.

Sartre, J. P. (1936): *L'imagination*. Paris: PUF.

Jean-Paul *Sartre (1939): Esquisse d'une théorie des émotions*. Paris: Hermann.

Sartre, J. P. (1940): *L'imaginaire*. Paris: Gallimard.

Sartre, J. P. (1948): *The emotions: Outline of a theory*. New York: Philosophical Library.

Sartre, J. P. (1976): Egy emócióelmélet vázlata. In: Sartre, J. P.: *Módszer, történelem, egyén*. Budapest: Gondolat, 25–93.

Sartre, Jean Paul (1962): *Sketch for a Theory of the Emotions*. London: Methuen Co., Ltd.

Sartre, J. P. (1996): *Az Ego transzcendenciája. Egy fenomenológiai leírás vázlata*. Debrecen: Latin Betűk.

Schachter, S. és Singer, J. E. (1962): „Cognitive, social, and physiological determinants of emotional state", in: *Psychol. Rev. 69*, 379–399.